

Л. Л. Мельник,
к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет
Ю. Є. Осацька,
к. е. н., Дніпропетровська державна фінансова академія

ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ У СИСТЕМІ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Досліджено сутність господарського механізму. Визначені його складові та напрями поєднання перешкод.

The essence of business mechanism is investigated. Its components and directions of their consolidation are defined.

ВСТУП

Проблематика господарського й інших регулятивних механізмів тією чи іншою мірою перебуває в полі зору таких вітчизняних науковців, як В.Я. Амбросов, М.Х. Корецький, А.П. Макаренко, Т.Г. Маренич, Л.Ю. Мельник, С.В. Мочерний, М.М. Павлишенко, П.Т. Саблук, А.А. Чухно та інших вчених-економістів. Їхні дослідження спрямовані на визначення сутності господарського механізму, його складових та їхньої взаємодії. Проте проблеми управління економікою на мікро-, та макrorівнях та необхідність їхнього вирішення в умовах стратегії інноваційного розвитку дотепер залишаються недостатньо вивченими й потребують подальшого дослідження. На особливу увагу заслуговує питання визначення місця та ролі ефективного поєднання окремих сегментів господарського механізму, що є важливим чинником економічної ефективності й стійкості підприємств і відповідно національної економіки.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є визначення сутності господарського механізму, місця й ролі його складових та раціональне їхнє поєднання.

РЕЗУЛЬТАТИ

Почнемо дослідження із деяких загально визначених положень економічної теорії. Виробництво — це процес впливу людей на предмет природи з метою надання йому властивостей і форм, які придатні для задоволення їхніх економічних потреб.

Виробництво, як правило, здійснюється певною спільнотою людей, що потребує організації й управління. При цьому ставляться і вирішуються такі завдання: що, як, скільки і для кого виробляти? Саме у такому контексті в економічній науковій літературі використовується поняття "механізм", тобто регулятор господарської діяльності, згідно з яким і вирішуються вищезазначені організаційні питання. Зрозуміло, що нестаток ресурсів змушує управлінців усіх рівнів перейматися фундаментальними питаннями вибору, а, зрештою, ефективного використання обмежених виробничих ресурсів.

Разом з тим, серед науковців не досягнуто поглядів щодо сутності й кількості регулятивних механізмів, їхнього співвідношення. Більш того, дотепер вони використовують різні дефініції щодо головного регулятора національної економіки. Одні називають його "господарським механізмом", другі — "економічним", а більшість — "ринковим".

Типовими визначеннями сутності господарського механізму є таке: "господарський механізм являє собою

сукупність основних форм, методів і прийомів управління народним господарством шляхом використання економічних законів, розв'язання суперечностей економічної системи, реалізації відносин власності, а також розвитку людини та узгодження найважливіших типів інтересів" [5]. Господарський механізм країни є економічною основою функціонування всього національного виробництва політики держави. В основі дії його законів є закони розвитку товарного виробництва [6]. "Господарський механізм — це органічна складова економічної системи" [9; с. 60].

З точки зору макроекономіки поняття "економічний механізм" можна визначити як практичний вираз системи виробничих відносин, що включають у себе засновану на інтересах (відповідальності) сукупність економічних важелів і регуляторів виробництва. Більше того, економічний механізм визначає сутність системи господарювання як сполучна ланка між її складовими — виробничими відносинами, продуктивними силами, надбудою (політика, держава, право). Важливе значення у функціонуванні економічного механізму відіграють економічні закони, які виражають сутнісні, об'єктивно необхідні економічні зв'язки й відносини та найбільш повно відображають фундаментальний принцип науки — пізнання об'єктивних процесів розвитку суспільства [7].

На основі узагальнення викладених вище визначень можна стверджувати, що господарський механізм є складовою національної економіки, який регулює її функціонування, відтворення та розвиток. Господарський механізм включає систему засобів, методів і важелів на засадах яких здійснюється організація, управління й регулювання національної економіки з метою досягнення поставлених цілей і завдань. Іншими словами, господарський механізм — це засіб вирішення завдань господарської діяльності або розв'язання її проблем. Зрештою, господарський механізм забезпечує досягнення стихійного чи свідомого порядку (або їх поєднання) виробничої діяльності людей.

Відносно різних дефініцій — тобто "господарський" чи "економічний" механізм — в навчальній економічній літературі, зокрема в тематичі програми по політичній економіці, є тема "господарський механізм у системі суспільного відтворення". Якому із цих двох термінів слід надати перевагу? Логічно, що тому, який більш повно відображає життєві реалії, тобто потрібно звернутися до змісту понять "економіка" і "господарська діяльність". На жаль, вони тлумачаться неоднозначно. Одні науковці визначають економіку як сферу функціонування продуктивних сил і економічних відносин. У цьому випадку терміни "господарський" і "економічний" меха-

нізми, зрозуміло, тотожні. Інші вважають, що економічна система — це лише сукупність економічних відносин, і головним їхнім регулятором є "економічний" механізм.

Виробничо-господарська діяльність, на наш погляд, охоплює не тільки економічні, але й техніко-організаційні й соціально-правові відносини. Їхню сукупність й регулює господарський механізм. Економічний механізм регулює безпосередньо організаційно-економічні відносини, включаючи господарське право. Саме тому, коли йдеться про суспільне відтворення виробництва, національне господарство, більш доречним є термін "господарський механізм".

У науковій літературі неоднозначно виділяються складові господарського механізму. На думку деяких науковців, основними підсистемами господарського механізму є державне регулювання економіки, монополістична (у тому числі олігополістична) плановірність і механізм ринкового саморегулювання економіки. Кожна з цих підсистем, у свою чергу, складається з різних елементів [5]. Більшість дослідників вважають, що в економічному механізмі поряд із іншими сегментами присутня і його державна складова [7]. "У всіх розвинутих країнах базовими елементами механізму координації системи господарства є ринок і держава" [4, с. 20].

У деяких випадках господарський механізм розглядається як один із основоположних механізмів відтворення — економічного, господарського, ринкового, внутрігосподарського. У свою чергу, господарський, внутрігосподарський механізми можуть бути органічно пов'язані з економічним механізмом [1].

Науковці нерідко навіть у таких його загальновищаних механізмах, як "ринковий" або державний механізми, виділяють низку інших. Так, П.Т. Саблук вважає, що за ринкових умов господарювання до основних економічних механізмів у сільському господарстві належать ціновий і фінансовий механізми. Останній, у свою чергу, включає кредитний, податковий, страховий, інвестиційного забезпечення, державної підтримки [7]. Нерідко йдеться "державні механізми регулювання... в агропромисловій сфері" [7, с. 105]. На наш погляд, у цих випадках за механізми видаються напрями, засоби та важелі за допомогою яких той чи інший механізм здійснює регулятивні дії.

Як правило, не згадується така важлива складова господарського механізму, як менеджмент в первинних виробничих одиницях, або він зводиться до монополістичної (у тому числі олігополістичної) плановірності [5]. Але як загальновідомо, макроекономіка — це агреговані господарські одиниці, їхня сукупність, основа. Вона об'єднує "економіки фірм". А тому у будь-якій економічній системі має місце організація й управління (менеджмент) на рівні первинної господарської одиниці. Ті науковці, які виділяють регулятивний механізм на рівні первинних виробничих одиниць, називають його "внутрішньогосподарським" або "госпрозрахунок": "Це не просто зіставлення витрат виробництва з його результатами, як сприймається в економічній літературі, а цілісна, самовідтворювальна підсистема виробничих відносин, побудована виключно на матеріальному і моральному стимулюванні розвитку виробництва, що здійснюється на основі економічної відокремленості підприємств, творчої ініціативи у використанні наявних чинників виробництва з відповідною винагородою за це тощо, подібно до приватної форми господарювання" [6, с. 75].

Питання щодо кількості та ієрархічної будови регулятивних механізмів має принципове теоретико-методологічне значення. Вихідною тут має бути теза, згідно з якою господарський механізм є найбільш узагальненим поняттям, яке фіксує увагу на тому, що функціонування, відтворення й розвиток національного господарства завжди потребує організації й управління, тобто його складовою є регулятивний механізм. Без

цього господарська діяльність неможлива, незалежно від типу й моделі економіки. Разом з тим, складність і багаторівневність господарської діяльності дають підстави виділяти у складі господарського механізму окремі складові щодо певних рівнів національної економіки. Напевне, нелогічним у цьому зв'язку є виділення низки "основоположних" механізмів. Таким має бути один у складі господарського механізму в залежності від типу економіки.

З огляду на викладене вище вважаємо за доцільне у складі господарського механізму виділяти тільки такі сегменти, які істотно відрізняються між собою за такими ознаками як: рівень дії (мікро- чи макро-); природа дії — свідомо організований чи має об'єктивні засади; важелі реалізації (економічні, адміністративні та їхнє певне співвідношення).

Виходячи з визначених вище критеріїв у процесі формування й розвитку різних типів економічних систем можна визначити такі складові господарського механізму.

Першим типом економіки, як відомо, було натуральне господарство. Національної економіки (господарства) у сучасному розумінні цього слова не було, оскільки між окремими виробничими одиницями економічні зв'язки були відсутні. За таких умов господарський механізм був одноелементним і регулював усі господарські рішення, пов'язані з виробництвом, розподілом і споживанням результатів виробництва, виходячи із потреб членів натурального господарства і виробничих можливостей останнього. "Замкнутість" натуральних господарств — головна їхня ознака, тобто незалежність господарської діяльності від зовнішніх чинників. Такі загальновідомі організаційні питання: що, як, скільки і для кого виробляти, які є прерогативою господарського механізму, — вирішувалися свідомо на рівні виробничої одиниці її власником-господарем безпосередньо чи спільно з іншими суб'єктами господарювання.

Суперечність між зростанням потреб людей й обмеженими виробничими можливостями економічно ізольованої виробничої одиниці для їхнього задоволення зумовили виникнення й поглиблення суспільного поділу праці. З його появою виробництво стає товарним, а господарські одиниці набувають двоїсту природу. З одного боку, вони, як і натуральні, мають приватний характер, економічно суверенні. Водночас товарні господарства — це праця на інших, окрема ланка в системі суспільного поділу праці. Із цих позицій вони є суспільними. Їхня економічна самостійність втрачає абсолютність, набуває відносний характер. Йдеться про економічний суверенітет, образно кажучи, як "усвідомлену необхідність". Іншими словами, власник-господар товарного підприємства, як і в натуральному, з огляду на свої професійні і виробничо-фінансові можливості, самостійно обирає сферу і місце господарської діяльності, відповідні техніку й технологію, систему й форми організації виробництва, вирішує з ким здійснювати виробництво (самому чи об'єднатися з іншими). Але, оскільки виробляються товари і появилася спеціалізація, то виникла поряд з господарською комерційна діяльність, необхідність купівлі засобів виробництва і реалізації продукції. Відповідно кожний товаровиробник зважає на кон'юнктуру двох ринків — засобів виробництва і виробленої продукції. Якщо на першому він є покупцем і в нього є вибір, то на другому ринку він має зважити на жорстку конкуренцію і вибір покупців.

У контексті тематики даної статті йдеться про виникнення й розвиток у складі господарського механізму — ринкового сегмента (ринкового механізму). Тобто перший став двоелементним. При цьому у менеджменті підприємств появилася й певною мірою уособилися два взаємопов'язаних сегменти: 1) внутрішньогосподарська організація й управління виробництвом; 2) ринковий сегмент (купівля засобів виробництва й реалізація продукції). В класичній політекономії вважа-

лося, що основним регулятором ринкової економіки є ринковий механізм передусім тому, що саме згідно з ним господарська одиниця вирішує питання: що, як, скільки і для кого виробляти, за якою ціною продавати свої товари й купувати засоби виробництва. Нині з'явилися твердження, згідно з якими сучасне питання вільного ринку не слід ототожнювати зі стихійним ринком конкуренції. В сучасних умовах стихійний ринок, як ринок вільної конкуренції, стає дедалі керованішим і розглядається вже як вторинний [2].

Питання, на наш погляд, дискусійне. Ринок — це об'єктивна реальність щодо ринкової економіки. Якщо його розглядати як вторинний, то й вторинними мали б бути ринково-підприємницькі принципи й закони господарської діяльності. Іншими словами, йшлося б про новий тип економіки. Такою була одержавлена економіка в колишньому СРСР й інших соціалістичних країнах. В них визначальною складовою господарського механізму було державне регулювання економікою. Ринковий механізм значною мірою був демонтований. Він діяв лише на "колгоспному" ринку певною мірою на ринку життєвих благ.

Разом з тим в останні десятиліття з'явилися можливості не "керувати" ринком, а більш точно, своєчасно пізнавати його кон'юнктуру, певною мірою впливати на неї з метою збалансованості попиту і пропозиції. Саме це і видається за управління ринковим механізмом. В дійсності останнім (як об'єктивною реальністю, яка спонтанно здійснює саморегуляцію економіки) "керувати" не можна, подібно тому, як не можна керувати "законом всесвітнього тяжіння". Доки будуть збережені умови для функціонування ринку, а саме: суспільний поділ праці і економічний суверенітет господарюючих суб'єктів — ринок залишиться основним регулятором економічних зв'язків між ними. Ринковий механізм, зрештою, завжди забезпечує рівновагу попиту і пропозиції через конкуренцію і ринкові ціни — у цьому його зміст і призначення. Однак досягнення збалансованості попиту й пропозиції може супроводжуватися більшими чи меншими відхиленнями за більш чи менш тривалий час. Доказом цього є циклічний розвиток економіки, зокрема економічні кризи. Вони водночас є і піком загострення проблеми збалансованості попиту й пропозиції, і початком її вирішення. Глибокі економічні кризи надвиробництва, тобто перевищення пропозицією попиту і зумовили пошук механізмів засобів й важелів, за допомогою яких їх відхилення були б якомога меншими. Хто і як це здійснює? Люди за допомогою уже визначених й інших складових господарського механізму.

У країнах Заходу, не дивлячись на певну специфіку їх економік, функціонує економіка ринкового типу. Відповідно у системі ринкового механізму ринкове "саморегулювання" залишається головним регулятором господарської діяльності. Менеджмент більш досконало вивчає кон'юнктуру ринку [3].

На певному етапі розвитку ринкової економіки з'явилася й отримала розвиток ще одна складова ринкового механізму — державне регулювання економіки (в подальшому ДРЕ). Логічно заключити, що менеджмент підприємств і ринковий механізм не в змозі вирішити усі необхідні питання щодо ефективного функціонування і розвитку національного господарства і його первинних виробничих одиниць.

Питання необхідності, основних форм і методів державного регулювання ринкової економіки потребує спеціального дослідження. Тут лише зазначимо, що в сучасних економічних системах ринкового типу, держава хоча і залишається політичною організацією суспільства, виконує численні економічні функції. Їхня сукупність створює особливий регуляторний механізм, в першу чергу, щодо національної економіки. Він аналогічний менеджменту з точки зору свідомого створення діями спеціальних професіоналів. Водночас ДРЕ — це

макроекономічний елемент господарського механізму, а менеджмент підприємства — мікрорівень.

І ще одна особливість ДРЕ — це створення господарського права ("правил економічної гри"), контроль за його дотриманням усіма суб'єктами економіки, менеджерами підприємств зокрема. Крім того, в ДРЕ переважають економічні методи, в менеджменті підприємств — адміністративні. Відносно взаємодії ринкового механізму і ДРЕ, то, як справедливо зазначали деякі науковці, "важливе практичне значення має проблема їхнього раціонального співвідношення, яке є не сталим і залежить від багатьох умов: рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету нації та ін. Ось чому практично неможливо розробляти модель співвідношення між ринковим і державним механізмами координації національної економіки, яка була б спільною для всіх країн. Обидва механізми мають свої переваги і свої недоліки, тому головним завданням держави є раціональний розподіл функцій між ними. Держава регулює ті сфери і процеси, які ринок виконує недостатньо або не в змозі координувати взагалі" [4, с. 20].

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дає змогу зробити наступний висновок. Серед науковців в Україні триває дискусія щодо регулятивних механізмів, їхнього взаємозв'язку і ієрархії. У країнах з розвинутою економікою на сьогодні господарський механізм включає три основні сегменти: менеджмент підприємств (макрорівень), ринковий механізм, ДРЕ. Тільки один з них діє в автоматичному режимі ("невидима рука" — А.Сміт), саморегулює економіку. Інші — створені свідомо людьми. І поки ринкова економіка в своїй основі залишається такою, пріоритетним її регулятором є ринковий механізм. І головне завдання менеджменту підприємств та ДРЕ — не "керувати" об'єктивною реальністю або протидіяти їй, а вести постійний пошук заходів щодо вивчення кон'юнктури ринку і певною мірою впливати в бажаному напрямі на неї. У цьому випадку свідомо регулятивні механізми будуть сприяти розвитку економічних процесів, прискорювати їх.

Література:

1. Амбросов В. Механізми ефективного функціонування агроформувань / В. Амбросов, Т. Мареніч // Економіка України. — 2006. — № 6. — С. 60—66.
2. Кащенко О. Про ринок землі та його інфраструктура / О. Кащенко // Економіка України. — 2000. — № 2. — С. 50—54.
3. Мельник Л.Ю. Зміст та складові господарського механізму у ринковій економіці / Л.Ю. Мельник, А.П. Макаренко // Інвестиції: практика та досвід. — 2007. — № 24. — С. 10—12.
4. Михасюк І.С., Швайка Л.А., Державне регулювання економіки: підручник. — Л. "Магнолія плюс", 2006. — 438 с.
5. Мочерний С. Предмет економічної теорії / С. Мочерний, О. Устенко // Економіка України. — 2003. — № 10. — С. 4—10.
6. Павлишенко М.М. Госпрозрахунок як основа ринкової економіки / М.М. Павлишенко // Економіка АПК. — 2006. — № 5. — С. 70—79.
7. Саблук П.Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2007. — № 2. — С. 3—10.
8. Цюмик Ю.В. Удосконалення державного регулювання експорту та імпорту агропродовольчої продукції в Україні / Ю.В. Цюмик // Економіка АПК. — 2006. — № 6. — С. 105—110.
9. Чухно А. Господарський механізм та шляхи його вдосконалення на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. — 2007. — № 3. — С. 60—67.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2012 р.